

Het individu in verbondenheid

GEERT VANDENBROUCKE & JAN MERTENS

In deze tekst wordt gepoogd het groene ideeëngoed te enten op en te laten inspireren door de discussie omtrent de relatie individu – omgeving (menselijke en natuurlijke), uitgedrukt in de term verbondenheid. Deze relatie staat ter discussie, grote verschuivingen in de beleving ervan en het denken erover zijn aan de gang. Eerst wordt het ontstaan en het resultaat van het individualistische mensbeeld geschetst, met zowel de positieve als negatieve aspecten ervan. Vervolgens worden kritische nieuwe inzichten ter zake voorgesteld. Daarna wordt er een groene invulling van deze problematiek geschetst, die ten slotte wordt geconcretiseerd met twee voorbeelden: arbeid en sociaal stelsel.

1. Van gebondenheid naar individu

De 'bevrijding' van het individu door het rationele verlichtingsdenken

Het 'individu' zoals we dat nu kennen, is niet zomaar uit de lucht komen vallen. Dat individu is nauw verbonden met de ontwikkeling van het moderne denken sinds de 17de eeuw. Ontwikkelingen in de wetenschappen en de filosofie hebben daarin een doorslaggevende rol gespeeld. De middeleeuwse mens zat enerzijds nog 'gevangen' in een netwerk van tradities en in een natuurlijke omgeving die hij of zij nauwelijks doorgrondde en weinig controleerde. Anderzijds was de mens in wezen ook verankerd in de verticale relatie met het goddelijke. Het moderne denken betekende een radicale breuk met het denkkader van deze 'gebonden mens'. De ratio zou de mens bevrijden uit de kluisters van de traditie en de beperkingen van de natuur. Enkele momenten uit deze ontwikkeling worden hieronder aangegeven¹.

Newton ontdekte dat materie bestaat uit atomen. Hij stelde dat deze atomen ondeelbaar zijn, als een 'gesloten' biljartbal. Descartes ontwikkelde een filosofie die vertrekt vanuit het afgesloten 'ik' (cf.: "Ik denk, dus ik ben"). De strikte scheiding tussen subject en object die door Descartes wordt gemaakt, ligt aan de basis van

.....
Zie W. Wielemans, Voorbij het individu. Leuven-Apeldoorn, Garant, 1993

het scheidingsdenken dat zo kenmerkend is voor de moderniteit. En Darwin beschreef het leven in de natuur als 'het recht van de sterkste' (de sterkste soort, het sterkste individu), als competitie en concurrentie. In meer algemene zin is de moderne mens ten gronde een andere mens dan de traditionele pre-moderne mens. Het kernprincipe van de moderniteit is waarschijnlijk dat van de subjectiviteit². De moderniteit wil een breuk voltrekken met de traditie, om alleen in zichzelf een norm te vinden. De drang naar zelfreflectie, zelffundering en zelfverwerkelijking beheerst het moderne denken, en is de basis voor een vorm van zelfverabsolutering. Die leidt tot een humanisme waarin de mens de maat is van alle dingen. Als de mens het centrum van de wereld wordt, komt die wereld ter beschikking als een object. De pre-moderne werkelijkheid was een doelgerichte goddelijke werkelijkheid. De moderne subjecten leven in een 'onttoverde' en waarde-onverschillige wereld, die ze zelf door hun rationalisering hebben voortgebracht.

De moderne wetenschappelijke en filosofische inzichten sloten perfect aan bij de industriële opstanding van de burgerij. De analytische en rationele denkwijzen bleken zeer gunstig te zijn voor de technische ontwikkeling. Het individualistische mensbeeld vormde zo een uitstekende verantwoording voor de (nieuwe) maatschappelijke verhoudingen. En de toen nog prille economische wetenschap bouwde exclusief op dit individualisme verder. De liberale filosoof John Locke paste de atomistische visie van Newton toe op de samenleving. Individuele mensen zouden de fundamentele bouwstenen zijn van de maatschappij³. En Adam Smith tekende de 'homo economicus', de individuele mens die er steeds naar streeft zijn of haar materiële lot te verbeteren⁴.

De samenlevingsvorm die tot in de Middeleeuwen bestond, veranderde grondig door het moderne denken en de technisch-economische ontwikkelingen die in haar kielzog ontstonden, vooral dan de industrialisering die in de 19de eeuw op gang kwam. Landbouwersfamilies werden uit elkaar gehaald, trokken naar de steden, waar hun arbeidskracht gevraagd werd in de nieuwe fabrieken⁵. De kerngezinnen ontstonden, met de man als kostwinner.

Uiteindelijk bouwde onder andere Beveridge in de eerste helft van de twintigste eeuw aan de fundamenten van de sociale zekerheid op basis van dit patriarchaal-individualistisch schema. Als resultaat van de schrik van de burgerij voor het verpauperde proletariaat (einde negentiende eeuw en de jaren dertig), van de ervaringen in de Tweede Wereldoorlog dat 'risico's' iedereen kunnen treffen en van de economische mobilisatie – eerst voor de oorlog, nadien voor de heropbouw – groeide er een grote consensus voor de uitbouw van de verzorgingsstaat⁶. In de naoorlogse periode kwam zo de industrieel-kapitalistische

2 Ton Lemaire, *Twijfel aan Europa. Zijn de intellectuelen de vijanden van de Europese cultuur?* Baarn, Ambo, 1990.

3 Wielemans, o.c., p. 24.

4 Zie: H.E. Daly and J.B. Cobb, *For the common Good*. London, Greenprint, 1990, p. 159-162.

5 Zie bijvoorbeeld de film "Daens".

6 Anthony Giddens, *Beyond Left and Right. The Future of Radical Politics*. Cambridge, Polity Press 1994, p. 134-150.

welvaartsstaat tot volle bloei, met massaproductie (loonarbeid in technologisch sterk ontwikkelende fabrieken), massaconsumptie (individuele consumptiegoederen, gericht op het huishouden, als auto's, wasmachines, hifi, enz.) en volledige (mannen)tewerkstelling in de jaren zestig. Het succesverhaal werd uitgedrukt in de vrije markt, de liberale economie en de welvaartsontwikkeling uitgedrukt in koopkracht.

2. Verworvenheden van deze ontwikkeling in het 'westers' model

Het individu dat is gegroeid uit het moderne Verlichtings- en Vooruitgangdenken, heeft zijn stempel op de wereld gedrukt. Die stempel is in een aantal gevallen negatief uitgevallen. Het westers model van het moderne individu heeft echter ook onmiskenbaar enkele verworvenheden opgeleverd die voor de problematiek van deze tekst essentieel zijn. Hieronder worden heel kort slechts enkele elementen weergegeven.

2.1

Een van de grootste verworvenheden van het moderne denken is zonder twijfel de universele verklaring van de rechten van de mens. Hoewel deze rechten soms op hun veronderstelde 'universaliteit' worden aangevallen, zijn ze toch wereldwijd een inspiratiebron en een sterk instrument gebleken bij de sociale ontvoogding. Dat mensenrechten nooit definitief verworven zijn, blijkt onder meer uit de manier waarop in de 'democratische' samenlevingen asielzoekers worden opgevangen. Er is dus blijvend nood aan een versterking van de individuele rechten.

2.2

Een tweede sterk punt van deze ontwikkeling is het idee van economische zelfstandigheid. Het is vanzelfsprekend geworden dat iedereen recht heeft op een inkomen, en recht op arbeid om dat inkomen te verwerven. Deze economische rechten zijn zelfs grondwettelijk verankerd. Het bestaansminimum en de uitbouw van arbeidsbemiddeling en beroepsopleiding zijn de concrete vertaling van deze rechten. Maar inzake de verdeling van inkomen is er nog een lange weg te gaan. Dat geldt evenzeer voor de arbeidsmarktpositie en de kansen op arbeid van vrouwen.

2.3

De ontwikkeling van de formele verzorgingsstaat heeft tot meerdere sociale voorzieningen en instituties geleid die zonder twijfel een welvaartsversterkende betekenis (blijven) hebben. De werknemers hebben collectieve rechten en verzekeringen, die hen als groep, maar ook individueel, beschermen en bestaanszekerheid bieden. De gezondheidsvoorzieningen zijn kwalitatief hoogstaand en toegankelijk voor de ganse bevolking, in internationaal vergelijkend perspectief zelfs niet overdreven duur. En de bijstand (bestaansminimum, gewaarborgd inkomen voor bejaarden, gewaarborgde kinderbijslag) is vastgelegd en geformuleerd als een recht, dus afdwingbaar bij een rechtbank.

3. Crisis van de verzorgingsstaat, crisis van de individualisering?

Velen geloofden dat met de uitbouw van de naoorlogse verzorgingsstaat een soort eindpunt was bereikt in een ontwikkeling, maar dit bleek in de loop van de jaren tachtig en negentig steeds minder te kloppen. De verzorgingsstaat lijkt niet langer te werken. Er is een debat ontstaan over de 'crisis' van de verzorgingsstaat, waarin heel uiteenlopende stemmen klinken. De een stelt dat de structuren van de verzorgingsstaat mensen niet altijd individueel vrijer maken, maar integendeel soms veeleer verankeren in een (mannelijke) kostwinnersstructuur. De ander stelt dat de verzorgingsstaat door zijn 'verstikkende' en bureaucratische structuur het individu belemmert in het nastreven van zijn of haar mogelijkheden. Nog een ander stelt dat net de toegenomen individualisering de solidariteitsstructuren van de verzorgingsstaat in het gedrang brengt. Deze stemmen in het debat wijzen er minstens op dat de crisis in de verzorgingsstaat samenhangt met structurele maatschappelijke veranderingen en een aantal contradicties van het model zelf.

Verschillende auteurs hebben de crisis van de verzorgingsstaat beschreven. Hier worden kort enkele elementen gepresenteerd, op basis van teksten van Dirk Diels⁷ en Anthony Giddens⁸. Zij beschrijven de maatschappelijke fenomenen en ontwikkelingen die maken dat de verzorgingsstaat niet langer 'werkt'.

Diels benadrukt dat het basisuitgangspunt 'mannelijke kostwinner' door de fel toegenomen en hoog blijvende activiteitsgraad van vrouwen grotendeels verleden tijd wordt. De absolute splitsing tussen formele, betaalde arbeid en informele, onbetaalde arbeid die met dit patriarchaal denken samengaat, is ook aan het verdwijnen.

De 'Mattheuseffecten'⁹ (naar 'wie heeft zal krijgen') illustreren dat de sociale zekerheid veeleer een herverdeling is binnen de middengroepen, en dat armoedebestrijding dus niet de prioritaire doelstelling van de verzorgingsstaat is. De arbeidsmarkt zelf verandert drastisch¹⁰. Steeds minder werknemers hebben nog (zijn nog zeker van) een vaste, voltijdse baan voor een ganse loopbaan. Deeltijdse contracten zijn in opmars, net als flexibiliteit en interimarbeid. Vervroegde uittrekking (brugpensioen, oudere werklozen) zijn bijna veralgemeend.

Diels presenteert enkele interessante inzichten van Rosanvallon¹¹. Deze auteur onderscheidt een budgettaire, ideologische en een filosofische crisis.

7 Dirk Diels, *Ondergesneeuwde sporen. Een andere visie op arbeid en burgerschap*. Leuven/Amersfoort, Acco, 1996, p. 49-62.

8 Giddens, o.c., p. 134-150.

9 Begrip geïntroduceerd door Herman Deleeck

10 Zie bijvoorbeeld *De arbeidsmarkt in Vlaanderen, jaarboek 1996*, uitgegeven door de stuurgroep Strategisch Arbeidsmarkt Onderzoek en het Steunpunt Werkgelegenheid, Arbeid, Vorming.

11 D. Diels, o.c., p. 80-86. Meer informatie in: P. Rosanvallon, *La nouvelle question sociale*. Repenser l'Etat-providence. Sétail, Paris, 1995.

De overheid als ondernemer, als manager wordt gewantrouwd. Solidariteit en het verzekeringsprincipe voldoen niet langer als cement voor de verzorgingsstaat. Vroeger waren er relatief homogene werknemerscategorieën, wat een eenvoudig verzekerings- en premiestelsel mogelijk maakte. Sociale problemen waren een ongeluk, een risico dat zich kan voordoen. Maar nu de werkloosheid structureel is, en de risico's duidelijker toewijsbaar zijn, 'geïndividualiseerd' zijn, komen er grenzen aan de solidariteit. Men kan zich b.v. afvragen hoelang de hooggeschoolden nog premies zullen betalen voor werkloosheid, als de kans dat zij werkloos worden heel klein is, omdat hoofdzakelijk (alleen) laaggeschoolden werkloos worden (en vaak blijven).

- Giddens beschrijft hoe de opbouw van de verzorgingsstaat evenveel te maken heeft met de opbouw van de nationale staat als met het uitbouwen van collectieve verzorgingssystemen. Hoe ambitieuze politici, vooruitziende ambtenaren erin geslaagd zijn om - gebruik makend van de schrik van de burgerij voor sociale onrust en oproer - de nationale staat op te bouwen als verzorgingsstaat. Hij wijst erop welke cruciale rol de Tweede Wereldoorlog via het gevoel van nationale solidariteit of de gedeelde risicogevoeligheid (een bom kon op iedereen vallen) heeft gespeeld bij het wegnemen van de weerstanden om de stap te zetten van armoedebestrijding naar universele voorzieningen. Deze 'liberale' motieven voor de uitbouw van een verzorgingsstaat steunen op drie bronnen :
 - de inspanningen om een samenleving op te bouwen waarin arbeid een centrale rol speelt
 - de opbouw van de nationale staten
 - de beheersing van risico's als doelstelling van overheidsoptreden.
- Vroeger was armoede iets dat 'gebeurde', dat je 'overkwam'. De moderne tijd brengt het geloof dat het sociaal en economisch leven door mensen kan gestuurd worden. Het Keynesianisme is de economische uiting van dit vertrouwen. De sociaal-democratie vindt hierin haar doelstelling, vertaald als: de centrale leiding (planning) van de economie en het streven naar grotere gelijkheid.

Bij deze centrale thesissen van de verzorgingsstaat liggen ook de verklaringen voor de crisis ervan. Arbeid, solidariteit en risicobeheersing zijn allen dusdanig van aard veranderd, dat de fundamenten van het systeem ondergraven raken.

- Het patriarchale karakter van de loonarbeid (de man als kostwinner) wordt belaagd door de massale intrede van vrouwen op de arbeidsmarkt. De splitsing tussen formele en informele arbeid is niet langer verdedigbaar. De voltijdse, vaste baan wordt uitzonderlijk. Deeltijds, flexibel, interim, oproep, enz. Dat is het nieuwe gezicht van de arbeidsmarkt. De solidariteit in de nationale verzorgingsstaten wordt ondergraven door de globaliseringstendensen en door de 'social reflexivity' van de hedendaagse burger. De economie kan nauwelijks nog gestuurd worden vanop een nationaal niveau. Multinationals en internationaal kapitaalverkeer ontsnappen aan de nationale controle¹². En meer en meer burgers beginnen dat te beseffen.

12 Denk in België aan het Renault-dossier.

Het loskomen van tradities ('detraditionalisation') maakt trouwens dat mensen vrijer kunnen kiezen en hun eigen leven (moeten) inrichten. Daarin worden ze echter ook met meer onzekerheid en spanningen geconfronteerd. Het is duidelijk dat nationale solidariteit op deze wijze sterk in de verdrukking komt. In en met de verzorgingsstaat dacht men de sociaal-economische risico's te kunnen beheersen en voor elk individu door middel van werkloosheidsverzekering, pensioen, ... maximale bestaanszekerheid te garanderen. Maar de risico's zijn van aard veranderd. Massale werkloosheid is structurele werkloosheid geworden. De gepensioneerden leven veel langer en de groep wordt steeds groter, zo dat niet alleen de financiering van de pensioenen problematisch dreigt te worden¹³ maar onze hele samenleving anders wordt (fenomeen van de vergrijzing). Daarnaast zijn er bovendien nieuwe risico's. Giddens spreekt van de door mensen 'geproduceerde' risico's, als de atoomdreiging, de militaire vernietigingscapaciteit en de milieuvervuiling. Het hoeft geen betoog dat de huidige verzorgingsstaat geen antwoord kan bieden op deze onzekerheden.

Nieuwe analyses en inzichten

Het 'individu' zoals dat gevormd is in de ontwikkeling van het moderne denken, ligt mee aan de basis van de manier waarop onze samenleving is georganiseerd, onder meer op sociaal-economisch vlak. De constructie van het individu kwam er op basis van inzichten in de natuurwetenschappen en de filosofie. Recente ontwikkelingen en inzichten geven aan dat er een andere invulling van het begrip 'individu' mogelijk is. Die andere invulling geeft aanzetten voor het beter ondervangen van de contradicties en tekortkomingen van het moderne ontwikkelingsmodel, dat onder meer vorm kreeg in de moderne verzorgingsstaat. De elementen die hieronder gepresenteerd worden, zijn zeker niet volledig. Ze geven enkel aan dat er in verschillende domeinen van het maatschappelijk leven ideeën rijpen die een aanzet kunnen geven voor een beeld van een 'individu in verbondenheid'. Dat beeld blijft vooralsnog een open beeld, maar het kan alvast inspireren tot nieuwe modellen van maatschappelijke organisatie.

Nieuwe filosofisch/wetenschappelijke inzichten

Net zoals de industrialisering is ontstaan nadat op natuurwetenschappelijk gebied (revolutionair) nieuwe denkwijzen waren ontstaan, is het mogelijk dat de opnieuw revolutionair nieuwe inzichten in de natuurwetenschappen de aanzet geven voor een totaal nieuw mensbeeld en maatschappelijke ordening. Deze stelling wordt onder meer uitgewerkt door Willy Wielemans¹⁴.

Eerst schetst hij hoe het westerse individuele mensbeeld tot stand is gekomen en hoe dit mensbeeld vaak impliciet aan de basis ligt van de belangrijkste inzichten

.....
13 Zie verschillende hoofdstukken in: Marc Despontin en Marc Jegers (Red.), De sociale zekerheid verzekerd? Referaten van het 22ste Vlaams Wetenschappelijk Economisch Congres. 1995.

14 Wielemans, o.c., p. 35-58.

in vele humane wetenschappen en van onze economische en maatschappelijke organisatie. Zijn vertrekpunt daarbij is dat dit mensbeeld een maatschappelijke constructie is, van recente datum (sinds de 17de eeuw) en gebaseerd op de natuurwetenschappelijke inzichten die toen zijn ontstaan (Descartes, Newton): het atoom als ondeelbaar element, leidt recht naar de mens als zelfstandig individu (Freud, Darwin). Hij geeft ook aan hoe dit mensbeeld aan de basis ligt van de liberale economie (Locke) en aan het opdelen van de verschillende levenssferen in aparte onderdelen.

Recente natuurwetenschappelijke inzichten hebben echter de grond onder deze visie weggetrokken. De materie blijkt niet uit aparte 'atomen' te bestaan, maar wel uit relationele, duale (sub)elektronen. Zou ook de mens geen ego-centrisch individu, maar een 'knooppunt van relaties' kunnen zijn? Zo "...blijkt het beeld van een onafhankelijk individu steeds meer empirisch onjuist te zijn. Uitgaande van het duale grondpatroon kan de mens zich niet meer begrijpen als 'een door de huid omsloten ego'. Het veel geprezen statuut van het onafhankelijk individu wordt op deze wijze sterk gerelativeerd. De gedachte dat er permanente grenslijnen zijn tussen mijzelf en anderen is niet langer een zinvolle constructie. Het blijkt onmogelijk te bepalen waar 'ik' ophoudt en 'jij' begint. Immers, in navolging van het relationele denken van de quantumfysica moet worden benadrukt dat de mens geen intrinsieke eigenschappen heeft die onafhankelijk zijn van zijn omgeving. Autonome individuen zijn abstracties want eigenschappen ervan kunnen alleen maar worden gedefinieerd en waargenomen door middel van hun wisselwerking met andere individuen, die op hun beurt ook bestaan in verbondenheid. Mensen zijn dus nooit als volkomen eigenstandige individuen op te vatten. Veeleer moeten ze worden gezien als knooppunten van onderlinge verbanden, als een verzameling van relaties die op hun beurt weer naar nadere relaties verwijzen. Menselijke subjecten worden dus bepaald door hun verbindingen met het geheel. Ze kunnen niet gezien worden als de allerlaatste, fundamentele en niet verder op te delen bouwstenen van de samenleving. Ze worden niet omschreven in termen van wat ze zelf zijn, maar vanuit hun betrekkingen met de natuur, met andere subjecten, met socio-culturele gebeurtenissen en instituties, en met de gesocialiseerde neerslag daarvan in hun eigen psyche."¹⁵

De auteur voert daarop recent ontwikkelde stellingen uit diverse andere wetenschappen aan: de psychologie (Chodorow en Zohar), de sociologie (Archer, Bourdieu, Giddens) en de natuurwetenschappen (Teilhard de Chardin, Lovelock, Badcock en Capra), die elk vanuit hun vakgebied tot de bevinding komen dat het 'individualistische mensbeeld' niet langer klopt en aanvulling behoeft. Wielemans concludeert dat in de laatste inzichten van deze verschillende wetenschappen empirisch wordt bewezen dat het nieuwe mensbeeld (de mens als knooppunt van relaties, de mens als 'leven in leven') het dominante mensbeeld van de toekomst wordt.

15. Wielemans, o.c., p. 48.

Fritjof Capra¹⁶ komt via een andere analyse tot gelijkaardige besluiten. Hij stelt dat in de westerse samenleving, sinds de Griekse tijd, bijna uitsluitend naar de werkelijkheid is gekeken vanuit de vraagstelling: 'Waaruit bestaat iets?' (de inhoud). Vandaar de nadruk op meten en wegen, en de ganse evolutie van de 4 basiselementen (aarde, vuur, lucht en water) bij de Grieken naar de microbiologie van vandaag. Maar de werkelijkheid laat zich zo niet volledig kennen. Want er is een tweede, even fundamentele vraagstelling, namelijk: 'Wat is het patroon?' (de vorm). En deze vraag kan niet beantwoord worden met meten en wegen.

Het is de studie van ecosystemen die deze tweede vraagvorm opnieuw aan de orde heeft gebracht. Opnieuw, want ook bij de Grieken (b.v. Pythagoras) en in de moderne tijd (b.v. Leonardo da Vinci, Goethe) waren er al aanzetten om vanuit deze benadering naar de werkelijkheid te kijken. De studie van ecosystemen heeft geleid naar het begrijpen van het belang van relaties. En dit inzicht leidt ook naar een nieuw inzicht voor het begrijpen van (menselijke) gemeenschappen.

Wat leert de studie van ecosystemen, van relaties ons over het patroon van het leven? Dat dit patroon (van elk ecosysteem) essentieel een netwerk is. Een netwerk dat in alle richtingen open staat tot de omgeving en met andere netwerken/ecosystemen, met cyclische en met gesloten kringen. Deze terugkerende kringen zorgen voor feedback, waardoor het netwerk lerend en zelfregulerend is. De essentiële definitie van 'leven' wordt dan: een netwerk dat zichzelf organiseert. Zo'n netwerk is recyclerend, het bestaat uit cyclische stromen van energie en massa, en produceert geen afval. Het bestaat hoofdzakelijk door coöperatie en samenwerking, en wordt verder gekenmerkt door flexibiliteit (het kan zich aanpassen als reactie op negatieve feedback) en door diversiteit (delen vullen elkaar aan en kunnen functies overnemen). Al deze aspecten (interdependentie, recyclage, partnership, flexibiliteit en diversiteit) leiden naar duurzaamheid, het centrale kenmerk van ecosystemen.

4.2 Nieuwe sociale inzichten

Over het begrip 'individualisering' is reeds eindeloos veel geschreven. Hieronder worden exemplarisch enkele voorbeelden gegeven die de thematiek schetsen.

In een recent boek beschrijft de Nederlandse socioloog Harry Kunneman de kenmerken van de zogenaamde 'postmoderne individualiteit'¹⁷. Hij wijst erop dat in het publieke debat, twee invullingen van het begrip individualisering tegenover elkaar kunnen gesteld worden. Aan de ene kant is er de 'positieve' of beter als 'positief' voorgestelde (vooral liberaal geïnspireerde) invulling, waar individualisering wordt verbonden met termen als vrijheid, autonomie en zelfredzaamheid

16 F. Capra, *Ecology and Community*, toespraak voor de Mill Valley faculty, California op 23 april 1994, gepubliceerd in *Elmwood Quarterly* en overgenomen in *Earth Times*, 1/95.

17 Harry Kunneman, *Van theemutscultuur naar walkman-ego. Contouren van postmoderne individualiteit*. Amsterdam-Meppel, Boom, 1996

en gecontrasteerd met bevoogding en betutteling. Aan de andere kant worden er meer 'negatieve' aspecten benadrukt (terug te vinden bij b.v. christen-democraten en sociaal-democraten). Individualisering wordt hier verbonden met egoïsme en consumentisme en in verband gebracht met fenomenen als zingevingsproblemen, morele ontredde, sociaal isolement, verharding van sociale relaties en toenemende criminaliteit.

Deze twee invullingen doen allebei onrecht aan de complexe realiteit van de individualisering. De positieve interpretatie van economische en sociale zelfredzaamheid gaat voorbij aan de negatieve gevolgen van de verdergaande economische groei. De negatieve interpretatie ziet te weinig dat het ondermijnen van collectieve identiteiten ook het afbrokkelen van hiërarchische gezagsverhoudingen en het daarmee verbonden geweld impliceert.

Kunneman stelt verder dat de 'moderne' manier waarop het begrip individualiteit is ingevuld, voor een deel door de werkelijkheid is voorbijgestreefd. Hij spreekt over een 'postmoderne individualiteit'. De postmoderne individualiteit kenmerkt zich veel minder door eenduidigheid, maar veeleer door meervoudigheid en interferentie. Een van de elementen daarvan is het besef van een aantal fundamentele veranderingen in de krachtenvelden die het individu bepalen.

Drie grote veranderingen kunnen worden genoemd. Ten eerste is er de *economische globalisering*. Via hun werk en hun walkman zijn de wereldburgers gebonden aan een mondiale productiecultuur van prestatie, consumptie en concurrentie. De traditionele verhoudingen en gevestigde culturele kaders staan onder toenemende druk om hun nut en betekenis te bewijzen. Ten tweede is er sprake van *levensbeschouwelijke individualisering*. Die hangt ten dele samen met de economische globalisering. De identiteitsbepaling hangt veel minder dan vroeger samen met collectief gemaakte en bewaakte morele schema's. Personen gaan niet langer grotendeels schuil onder de 'theemuts' van de zuil, levensbeschouwing of politieke beweging. In plaats van de collectieve moraal komt er een meer individuele bestaansethiek. De individuele bestaansvisies komen mede tot stand in interactie met de economische en commerciële invloeden ('van theemuts naar walkman'). Normen, waarden en bestaansvisies zijn niet verdwenen, ze zijn van vorm (en van inhoud) veranderd. Het individu komt in een positie van voortdurende keuzes tussen alternatieven. Ten derde is er de *'intensivering van het verlangen'*. Het gaat hier om fenomenen als de nieuwe ruimte voor lichamelijke, de grote aandacht voor seks, sport en lichaamsgerichte consumptie. Die fenomenen worden in verband gebracht met de economische globalisering en met de levensbeschouwelijke individualisering. Ze hebben echter ook een duidelijke communicatieve betekenis en verwijzen naar nieuwe, meer open en gelijkwaardige relaties tussen individuen. Hier ligt volgens Kunneman een belangrijke ethische betekenis van de postmoderne individualiteit. Het diep beleefde verlangen naar erkenning van individuele eigenheid maakt ruimte voor verdeeldheid en verschillen, opent nieuwe mogelijkheden voor verbinding en solidariteit en biedt aanknopingspunten voor kritiek en praktische verandering.

Deze laatste gedachte van Kunneman blijft voorlopig nog een beetje theoretisch en abstract, maar ze geeft toch een suggestie dat in de 'lichamelijke' aspecten van wat hij de postmoderne individualiteit noemt ook de basis zit voor nieuwe vormen van solidariteit. Door het creëren van ruimte voor het beleven van verschillen, en dat dan op een communicatieve, lichamelijke en niet-consumptieve manier, komen er nieuwe mogelijkheden voor nieuwe vormen van verbondenheid.

Men zou dus kunnen stellen dat de (traditionele) vormen van solidariteit stevig verankerd waren in een maatschappij, in denkbeelden en in een type individu die nu minder en minder in die vorm bestaan. Verbondenheid of solidariteit was tot enige tijd geleden op een bijna vanzelfsprekende manier gerelateerd aan b.v. de maatschappelijke groep of klasse, de familie, mensen van eenzelfde levensbeschouwelijke overtuiging, ... Door de economische structuur (b.v. sterkere gerichtheid op de industriële structuren, met daaraan gerelateerde tijdsstructuren, kleinere mobiliteit) was het gemakkelijker of alleszins overzichtelijker om solidariteit maatschappelijk te organiseren. Op dit moment is die structuur erg veranderd.

Een andere, meer politieke benadering, vindt men bij Luc Huyse¹⁸. Hij beschrijft het fenomeen van de individualisering als een van de ontwikkelingen die de positie van de politiek in de jaren negentig sterk beïnvloed heeft. Hij wijst erop hoe arbeid een deel van zijn vroegere centrale betekenis voor de gemeenschappelijke levensstijl heeft verloren. Er zijn grondige veranderingen in de arbeidsorganisatie gekomen waardoor de traditionele scheidslijnen tussen wel of niet 'werk' hebben, tussen fases in het leven, tussen behoren tot die of tot die beroepsgroep zijn vervaagd. Verder zijn er in de sfeer van het gezin grote wijzigingen vast te stellen. Naast het vervagen van de 'strengere regie-aanwijzingen' uit de wereld van arbeid en gezin, zijn er gelijktijdig nieuwe economische mogelijkheden gekomen. Consumptie wordt gepersonaliseerd. Technologische ontwikkelingen versterken de individualisering. Huyse stelt: "Elk individu is zijn eigen planbureau."

Huyse merkt op dat de technologische vernieuwingen de mogelijkheden vergroten om uniforme en gesloten leefpatronen te vervangen door min of meer 'open' ruimtes. Tegelijk groeit er een cultuur waarin het bestaan van die open ruimtes als een vanzelfsprekende verworvenheid wordt beschouwd.

Huyse wijst ook op de keerzijde van deze ontwikkelingen. De traditionele verbanden boden een bijstand en bescherming die nu wegvalt. Zo vallen mensen in de nieuwere gezinstypes gemakkelijker tussen de mazen van het net. Door het toenemend aantal leefmogelijkheden verschuift ook de verantwoordelijkheid: het kiezende individu. Door die responsabilisering, waardoor iedereen op elk moment verantwoordelijk is voor de eigen keuzes, kunnen er ook sociale en psychische problemen ontstaan.

Het verdwijnen van de traditionele rollen kan leiden tot een identiteitscrisis. Dat wordt enerzijds soms opgelost via identificatie met de etnische gemeenschap.

.....

18 Luc Huyse, De politiek voorbij. Een blik op de jaren negentig. Leuven, Kritak, 1994

Anderzijds is er de identificatie via de lifestyle die door media en reclame wordt aangereikt. Door de vrijmaking die met de individualisering gepaard gaat, ontstaat ook een nieuwe sociale ongelijkheid. Om van die vrijheid te kunnen genieten, moet men geld hebben, en dat net op een moment dat werkloosheid stilaan alle groepen in de samenleving treft. Dat leidt tot grote frustraties.

Volgens sommigen zijn arbeid en gezin als regisseurs vervangen door de tirannie van de lichaamscultuur. Meer algemeen is het duidelijk dat de samenleving ingewikkelder wordt. Net die trend versterkt de behoefte aan regulering. Door de toenemende individualisering neemt de maatschappelijke behoefte aan controle toe.

Verder in deze tekst wordt er dieper ingegaan op de vraag hoe er maatschappelijk verder moet gewerkt worden met deze individualiseringsfenomenen. Hier worden al twee aanzetten gegeven.

Dirk Diels komt vanuit zijn analyse van de arbeid, de werkloosheid en de verzorgingsstaat tot het inzicht dat er een nieuwe visie op arbeid en sociale integratie moet ontwikkeld worden. Uitgangspunten die hij aangeeft, zijn¹⁹:

- de introductie van het billijkheidsprincipe als ethisch fundament voor een basisinkomen²⁰
radicale herverdeling van loonarbeid
vrijheidsgraden in de sociale zekerheid
betalen van huis- en zorgarbeid, zodat het onderscheid tussen arbeid en zorg kan verdwijnen.

Diels heeft een samenleving van autonome, politiek en cultureel actieve burgers voor ogen, met een onthaaste economie.

Anthony Giddens legt vooral nadruk op de 'reflexieve' individualiteit²¹. Het wegvallen van tradities, het verdwijnen van de legitimiteit van instituties, maakt dat mensen veel meer zelf keuzes moeten maken. Hier verschijnt een belangrijke rol voor zelfhulpgroepen en sociale bewegingen. Engagements daarin moeten aangemoedigd worden. Dat betekent ook dat mensen meer mogelijkheden moeten krijgen om hun leven zelf te organiseren, bijvoorbeeld op de arbeidsmarkt. Veel meer in- en uitstapmogelijkheden zouden uitgewerkt moeten worden. Een tweede-kans beleid is daar een essentieel onderdeel van.

In een nieuw 'lifestyle-pact' moet de zorg voor het behoud van de natuur en van de (plaatselijke) cultuur van de mensen gekoppeld worden aan de ondersteuning van lokale solidariteitsnetwerken en moet de staat zorgen voor minder afhankelijkheid van een productivistisch economisch systeem.

19 D. Diels, o.c., p. 89-180.

20 Dit argument is ontwikkeld door Philip Van Parijs, in *Real Freedom for All*, Oxford, 1995

21 A. Giddens, o.c., p. 151-197.

4.3 Nieuwe feministische inzichten

De feministische beweging heeft op een uiteenlopende maar indringende manier bijgedragen aan het debat over de plaats van het 'autonome' individu in de burgerlijke maatschappij en in de verzorgingsstaat. Vooral de gelijkheidsfeministen van de eerste grote golf van het feminisme hebben zware kritiek geleverd op de blinde vlekken van het zogenaamd universele inburgeringsmodel²² dat steunde op een welbepaalde mensvisie, waarin wat universeel genoemd werd in feite overeenkwam met de mannelijke situatie. Ze legden de nadruk op het feit dat in een maatschappij waar loonarbeid de norm is, de toegang tot die loonarbeid niet voor iedereen gelijk is. Ze klaagden de arbeidsdeling aan waarin de succesvolle en 'echte' (mannelijke) arbeid enkel kan bestaan dankzij (vrouwelijke) schaduwarbeid. Ze wezen op de eenzijdigheid van pleidooien voor meer democratie op de werkvloer, als er tegelijk geen enkele aandacht was voor de zorg- en thuisarbeid. Ze verzetten zich tegen de gendergekleurde opvoedings- en opleidingstrajecten die de bestaande rolverdeling enkel bevestigden. Ze bekritiseerden de mannelijke manier waarop de scheiding tussen de publieke en privésfeer werd ingevuld. In de publieke en privésfeer waren wel degelijk machtsstructuren werkzaam die de gender-verdeling verankerden in instituties. De slogan 'het persoonlijke is politiek' gaf hier uitdrukking aan. Zo werd het huwelijk als traditionele sociale structuur sterk onder vuur genomen. Een gelijkaardig patroon werd aangeklaagd in b.v. het belastingstelsel dat steunde op een 'kostwinner' en een 'partner ten laste'.

De strategie van de gelijkheidsfeministen was vooral gericht op de emancipatie van vrouwen, die binnen het gangbare model structureel werden achtergesteld. Economische onafhankelijkheid, participatie en zelfbeschikking in de verschillende levenssferen waren het doel. De kracht van dit feminisme ligt in het doorgedreven aanklagen van sociaal en institutioneel verankerde machts- en geweldstructuren en het tegelijk pleiten voor gelijke kansen in alle maatschappelijke domeinen. De aantrekkingskracht ervan ligt in de gerichtheid op concrete maatschappelijke verhoudingen. Hoewel er nog een lange weg te gaan is, is de sociale kritiek van het gelijkheidsfeminisme al bij al relatief gemakkelijk geïnstitutionaliseerd. Ook binnen de vrouwenbeweging kwam er kritiek op de gevolgde strategie, die nog te veel een mannelijk model als richtinggevend bleef erkennen. Er kwam kritiek op de dubbele belasting van vrouwen terwijl de mannen nog al te lang buiten schot bleven in de verdeling van de zorgarbeid. Er was discussie over de vraag of de verzorgingsstaat nu al dan niet tot een werkelijke bevrijding van de vrouw had geleid²³. De vraag werd gesteld of de zo duur bevochten economische 'onafhankelijkheid' wel echt in alle gevallen tot een 'vrijer' en beter leven had geleid. Ten gronde kan men zich afvragen of het gelijkheidsfeminisme wel voldoende in staat is gebleken los te breken uit de contradicties van het modern-rationele denken.

²² Zie onder meer: Anne Phillips, *Engendering Democracy*. Cambridge, Polity Press, 1991

²³ Zie b.v.: Birte Siim, *Towards a Feminist Rethinking of the Welfare State*; in K.B. Jónes and A. Jónasdóttir (Ed.), *The Political Interests of Gender*. London/Newbury Park/New Delhi, Sage Publications, 1988, p.160-186.

De kritiek die binnen het differentiefeminisme is ontwikkeld, is veel diepgaander ten aanzien van het vooronderstelde 'autonome individu' dat binnen het modern-rationele denken zo'n vooraanstaande plaats inneemt. Het differentiefeminisme wordt vaak verweten te abstract te zijn en te weinig oog te hebben voor reële machtsstructuren in concrete situaties. Toch biedt deze vorm van denken enkele zeer interessante perspectieven voor de discussie over individualisering en de maatschappelijke vormgeving daarvan.

Het feministisch differentiedenken heeft zich sterk laten inspireren door het postmoderne gedachtengoed. Vooraanstaande filosofes als Hélène Cixous, Antoinette Fouqué, Julia Kristeva, Luce Irigaray en Rosi Braidotti²⁴ hebben een grote invloed gehad binnen het eigentijds feminisme. Zo wordt er kritiek gegeven op de verwrongen manier waarop in het moderne, rationalistische humanisme het recht op verschil wordt gedefinieerd. In de humanistische (en liberale) traditie wordt aan ieder individu autonomie toegekend, het recht op een eigen zelfstandig oordeel. Het recht op verschil gaat echter naar individuen die eerst gelijkgeschakeld zijn als rationele, zelfstandig oordelende masculiene wezens. Het gaat er volgens iemand als Irigaray niet enkel om aan vrouwen gelijke rechten te geven. Vrouwen moeten cultureel en maatschappelijk de ruimte krijgen om zelf hun ervaringen en verlangens te benoemen, uitdrukking geven aan al die opzichten waarin ze zich onderscheiden en wensen te onderscheiden van de veronderstelde universele subjectiviteit en algemene menselijkheid. Binnen het verschilddenken wordt niet zozeer de ratio, de geest en de discussie centraal gesteld, maar wel de lichamelijke, die zo afwezig is in de moderne menswetenschappen. Het (vrouwelijk) lichaam is er wel aanwezig als object, als voorwerp van onderzoek en rationele beheersing, maar niet als positieve bron van identiteit. Irigaray zoekt naar een vorm van 'zedelijkheid' die vertrekt vanuit die lichamelijke, en zo een bron is van open, gelijkwaardige, communicatieve relationaliteit. In plaats van de rationele 'logica van het vaste' plaatst zij een 'logica van het vloeiende'. In het beeld van de relatie tussen moeder en kind in de baarmoeder ziet zij een mogelijk model voor een relatie die tegelijkertijd autonomie en verbondenheid omvat: geen versmelting, maar wel een erkennen en ruimte geven aan het andere.

Volgens deze feministen wordt het autonome rationele subject altijd voorgesteld als een mannelijke rationaliteit, belichaamd in een mannelijk subject. Het gaat om een subject dat zijn omgeving beheersend en controlerend tegemoet treedt, omdat hij zichzelf in de hand heeft, omdat zijn eenheid en zelfcontrole niet door 'irrationele' verlangens en impulsen ondermijnd worden. Die eenheid en zelfcontrole veronderstellen echter ook afsluiting en opsluiting, het onvermogen om verschil toe te laten en te verwelkomen, de reductie van het andere tot hetzelfde. De postmoderne invulling van het begrip subject of individu is veel opener: het individu is een kruispunt van interferenties, een kruispunt van lichamelijke,

²⁴ De beschrijving van de ideeën van het differentiefeminisme komt hier uit: Harry Kunneman, *Van theemutscultuur naar walkman-ego. Contouren van een postmoderne individualiteit*. Amsterdam/Meppel, Boom, 1996. De vindplaatsen worden niet telkens apart vermeld.

talige, institutionele en economische krachtenvelden, waarbinnen geen sturend centrum of controlerende instantie is aan te wijzen. Daarmee moet echter niet het individu en het respect voor haar of zijn bijzonderheid als normatief referentiepunt worden opgegeven. Het individu zit dan wel in veelvoudige interferenties die het niet of nauwelijks kan beïnvloeden, maar het verhoudt zich wel op eigen wijze tot die invloeden. En net op dat niveau ligt ook de mogelijkheid voor het aangaan van allerlei relaties 'in verschil'.

Zo wordt een opening gemaakt naar een andere invulling van het begrip 'autonomie'. Het moderne autonome individu dat rationeel zijn eigen belangen behartigt en zijn eigen behoeften definieert, is immers ook het individu dat ontslagen is van zorgplichten, het individu dat losgekoppeld is van de communicatieve mogelijkheden en emotionele diepgang die met zorg- en afhankelijkheidsrelaties verbonden zijn. In het liberale autonomiebegrip en het daarmee samenhangende begrip van rationaliteit worden bepaalde menselijke mogelijkheden gegeneraliseerd, en worden individuen als gelijk en onderling verwisselbaar voorgesteld. Daarmee wordt vaak geen recht gedaan aan de belangrijke verschillen die er bestaan tussen mensen, tussen mannen en vrouwen, tussen mannen en mannen, tussen vrouwen en vrouwen, tussen volwassenen en kinderen, ... Het begrip zorg is essentieel verbonden met het zien, aanvoelen en ingaan op die verschillen in een communicatieve relatie.

Binnen het ecofeminisme, dat veelal ook als een vorm van differentiedenken kan worden beschouwd wordt vanuit de ecologische invalshoek verder ingegaan op het idee van onderlinge afhankelijkheid van alle leven en op zorg als ordenend principe van de samenleving²⁵.

5. Naar groene sporen in deze zoektocht : het individu in verbondenheid

Van gebonden individu naar individu in verbondenheid. Het lijkt misschien een soort terugkeer naar de uitgangspositie na een omwegje via het moderne individu, maar niets is minder waar. Het gebonden individu zat vastgeklonken in een verticale relatie, in een onkenbare natuur, in tradities die een zekere veiligheid boden, maar tegelijk kansen voor persoonlijke ontplooiing en 'ontsnapping' verhinderden. Het individu dat in de moderne tijd is ontstaan, mede aangedreven door ontwikkelingen in de filosofie en de wetenschappen betekende een breuk met de traditie. Tegenover de eeuwenoude zekerheden en de religieus gemotiveerde standenmaatschappij kwam de kritische rationaliteit te staan. Het zichzelf ontplooiende individu kwam op de proppen en eiste voor zichzelf een autonome ruimte op. Die erfenis van het moderne denken is een

25 Zie onder meer: Jeanneke van de Ven, *Heelheid in diversiteit. Enkele ecofeministische thema's*; in: F. Janssens en U. Melle, *Voeten in de aarde. Radicale groene denkers*. Antwerpen/Utrecht, Hadewych, Uitgeverij Van Arkel, 1996, p. 95-126.

verworvenheid die voor elk toekomstgericht politiek project van centraal belang is. Tegelijk is er naast aandacht voor de kritische rationaliteit echter ook aandacht nodig voor de 'instrumentele rationaliteit'²⁶, die evenzeer een erfenis is van de Verlichting. In een onmatig vooruitgangsgeloof werd de natuur herleid tot enkel een object. De liberale marktlogica reduceerde mensen tot 'economische' individuen. Diezelfde logica van consumptie en concurrentie doordrong de menselijke relaties en leidde op wereldschaal tot steeds grotere verschillen tussen arm en rijk. De duur bevochten vrijheid lijkt ineens minder 'vrij' als ze alleen te bekomen is via overstresserende arbeid voor een kleiner wordende groep, als het steeds minder mogelijk is de vrije tijd op een niet-marktgerichte manier in te vullen, als alleen wie economisch 'succesvol' is maatschappelijk gewaardeerd wordt. De beloften van een quasi-eeuwigdurende economische groei zijn niet ingelost, integendeel. Naarmate deze economie op haar ecologische grenzen botst, verscherpen de sociale verhoudingen. Als niet gekozen wordt voor een economische ontwikkeling die de ecologische grenzen respecteert, dan dreigt het risico dat het individu terug een gebonden individu wordt. In die zin bevat het 'individu in verbondenheid' een veel interessanter toekomstperspectief. Het bouwt bewust verder op de positieve, kritische en bevrijdende aspecten van het moderne denken. Tegelijk heeft het ook oog voor de ontwrichtende, knechtende en vernietigende aspecten van de moderne ontwikkeling. Het is in die zin interessant te zien dat de nieuwe ontwikkelingen die in een vorig deel zijn gepresenteerd, en die vaak 'postmodern' worden genoemd, net het resultaat zijn van het kritisch bevragen van de keerzijden van de moderne ontwikkeling. Op dat snijvlak ligt de opgave van een toekomstgericht politiek project.

In het debat over de schijnbaar problematische verhouding tussen individualisering en solidariteit, en hoe die verhouding te organiseren in maatschappelijke structuren, kan het beeld van een 'individu in verbondenheid' belangrijke vernieuwende perspectieven bieden. Vanuit groen-politieke hoek kunnen enkele essentiële aanzetten gegeven worden bij het invullen van dat beeld.

5.1 Van enge naar ruim begrepen autonomie

Waarschijnlijk is de invulling van het begrip 'autonomie' een van de meest essentiële elementen bij het omschrijven van een individu in verbondenheid. Het autonomiedenken is een fundamenteel onderdeel van de moderne erfenis. Het begrip autonomie heeft een sterk appellerend element en is op zichzelf een politiek project. Dat werd met name duidelijk in de vrouwenbeweging waar de strijd voor economische onafhankelijkheid sterk werd gevoerd. Tegelijk werd eveneens onder invloed van diezelfde vrouwenbeweging duidelijk dat het begrip autonomie zoals het normaal werd ingevuld ook een 'blinde vlek' had. Autonomie bleek een dubbelzinnig begrip, dat niet gender-neutraal was. Het verloop van die discussie binnen het feminisme vormt een eerste grote bijdrage bij de opbouw van een eigentijds en ruim autonomiebegrip.

26 Zie: Ton Lemaire, o.c.